

УДК: 811.512.1.

DOI 10.33514/1694-7851-2025-4/2-494-501

Мурасатов Б.А.

филология илимдерин кандидаты, доцент

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Бишкек ш.

bmurasatov@mail.ru

ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ КӨПТҮК САН КАТЕГОРИЯСЫНЫН МОРФОЛОГИЯЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Аннотация. Макалa түрк тилдеринде көптүк сан категориясынын морфологиялык жол менен уңгуга жана негизге уланышы мүчөнүн жалгануусу аркылуу уюштурулары жөнүндө сөз козголот. Көптүк сан категориясы да жеке жана конкреттүү сөздөрдөн абстракцияланган формадагы категория болуп саналат. Анткени көптүк сан категориясынын кыргыз тилинде формалдык белгиси болуп -лар мүчөсү аркылуу ишке ашырылары бизге маалым. Көптүк санынын чыгышы жөнүндө тюркологиялык эмгектерде бирдиктүү пикир жок. Ошондуктан түрк тилдеринде көптүктүн морфологиялык мүчөсү уңгуга карата ар түрдүү болуп өзгөрүүлөрү каралат. Айрым түрк тилдеринин кээ бир диалектилеринде көптүк мүчөсүнүн көптүк формада колдонулушу аяккы тыбышынын түшүрүлүп түзүлүшү аркылуу уюшулган учурларын кездештирүүгө болот. Ушул сыяктуу эле кээ бир түрк тилдеринде көптүк мүчөсүнүн тилдик жактан айырмачылыгынын бар экенине байланыштуу эмгекте такталат.

Грамматикалык жагынан көптүк маанини билдирүүчү сөздөрдүн башка тилдердеги экинчи бир тилге карата лексикалык мааниси боюнча гана өзгөрөрү териштирилди. Анын баштапкы грамматикалык мааниси кийинки тилде билинбей калышын орус, араб тилдеринин контекстинде да өзгөчөлүктөрү бар экени талданып алынат.

Негизги сөздөр: Морфологиялык категория, грамматикалык маани, грамматикалык категория, грамматикалык форма, морфология, синтаксис, синтаксистик байланыш, лексема, сөз түркүмдөрү, синонимия, сөз айкашы, изафеттик конструкция, система, структура.

Мурасатов Б.А.

кандидат филологических наук, доцент

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

г. Бишкек

bmurasatov@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ КАТЕГОРИИ МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ ЧИСЛА ВЫРАЖАЮЩЕЙ МНОЖЕСТВЕННОЙ ЧИСЛА В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ ЧИСЛА

Аннотация. В статье рассматривается морфологическое образование категории числа, выражающей множественность в тюркских языках, посредством присоединения аффиксов к основе или корню слова. Категория множественного числа является абстрактной формой, выделенной из отдельных и конкретных слов. Известно, что в кыргызском языке формальным показателем множественного числа служит суффикс -лар. В тюркологических трудах нет единого мнения о происхождении множественного числа. Поэтому в тюркских языках

морфологические показатели множественного числа изменяются по-разному в зависимости от основы слова. В некоторых диалектах тюркских языков можно встретить случаи, когда множественное окончание образуется путем опускания конечного звука. Также в некоторых тюркских языках отмечаются различия в употреблении аффиксов множественного числа. С грамматической точки зрения множественное значение в других языках может изменяться лишь по лексическому значению слов в сравнении с другим языком. Начальное грамматическое значение может быть утрачено при переводе на другой язык, что особенно заметно в контексте русского и арабского языков.

Ключевые слова: Грамматическое значение, грамматическая категория, грамматическая форма, морфология, синтаксис, семантика, стилистика, части речи, синонимия, словосочетания, структура, системное отношение, изафетная конструкция, парадигма.

B.A. Murasatov

Candidate of Philological science

Kyrgyz State University named after I. Arbaev

Bishkek c.

bmurasatov@mail.ru

MORPHOLOGICAL FEATURES OF THE NUMBER CATEGORY EXPRESSING PLURALITY IN TURKIC LANGUAGES

Abstract. The article discusses the morphological formation of the plural number category in Turkic languages through the attachment of affixes to the stem or root of a word. The plural category is an abstract grammatical form derived from individual and concrete words. It is known that in the Kyrgyz language, the formal marker of the plural number is the suffix -lar. Turkological studies do not have a unified opinion on the origin of the plural form. Therefore, in Turkic languages, the morphological plural suffix varies depending on the stem. In some dialects of Turkic languages, the plural form can be created by omitting the final sound. Similarly, some Turkic languages show linguistic differences in the use of plural markers. Grammatically, the plural meaning in other languages may change only according to the lexical meaning of words in relation to another language. The initial grammatical meaning may be lost when translated into another language, as observed in the contexts of Russian and Arabic.

Key words: morphological category, case category, grammatical meaning, grammatical category, grammar forms, syntax, morphology, lexeme, parts of speech, synonym, word combination, system, structure, pragmatic.

Түрк тилдеринде көптүктү билдирүүчү сан категориясынын морфологиялык жол менен уңгуга жа негизге уланышы мүчөнүн жалгануусу аркылуу уюштурулат. Көптүк сан категориясы да жеке жана конкреттүү сөздөрдөн абстракцияланган формадагы категория болуп саналат. Көптүк сан категориясынын кыргыз тилинде формалдык белгиси болуп -лар мүчөсү колдонулат. Көптүк санынын чыгышы жөнүндө тюркологиялык эмгектерде бирдиктүү пикир жок [1, 124-б.].

Кыргыз тилинде көптүктүн морфологиялык мүчөсү -лар уңгунун аягындагы үндүү, үнсүзгө карата -лар, -лер, -лор; -дар, -дер, -дор; -тар, -тер, -тор формасында эки түрдүү болуп өзгөрөт. Айрым түрк тилдерин тилдеринин кээ бир диалектилеринде -лар мүчөсүнүн көптүк

формада колдонулушу аяккы „р“ тыбышынын түшүрүлүп, -ла, -ле түзүлүшүндө да уюшулган учурларын кездештирүүгө болот. Алар төмөнкүдөй: түркмөнчө “олор бардыл», кыргыз тилинде: алар барышты [2, 548-556 бб.].

Ушул сыяктуу эле кээ бир түрк тилдеринде -лар мүчөсүнүн ар биринин тилдик айырмачылыгына байланыштуу -нар,-зар түзүлүшүндө да кездешет. Сөздүн аягы мурунчул үнсүздөр аркылуу “м, н, ң, р, л, й” тыбыштары менен бүткөн сөздөргө -лар мүчөсү уланганда тыбыштардын алга карай ээрчишүү эрежеси боюнча мүчөнүн башындагы „л“ тыбышы „н“ тыбышына өтүп, мындай учурда алардын ордуна -нар формасында тизмектелип келет пайда.

Мисалы:

Шор тилинде: -лар,-тар,-нар формасында;

Убакыт деген сөз. Шор тилинде (тем,-темнер. убакыттар).

Кыргыз тилинде: ийиндер; шорчо: ин-иннер;

Кыргыз тилинде: айбандар; шорчо: аң,-аңнар;

Хакас тилинде –лар мүчөсү,-нар, -зар,-заар,-зыар болуп өзгөрөт.

Мисалы: -зыщ+ар,(зыңлар);

Хозан-хозанна (койондор формасында);

Кумдар формасы: хум-хумнар; айбандар формасы: аң,-аңнар;

Якут тилинде –лар мүчөсү –тар,-дар,-нар формасында өзгөрөт.

Кайындар формасы: хатын,-хатыңнар.

Ногой тилинде –лар мүчөсү –нар формасында өзгөрөт.

Күн: күн-күннөр.

Кара калпак тилинде –лар мүчөсү –нар формасында өзгөрөт.

Тон: -тон,-тоннор.

Гагауз тилинде –лар мүчөсү –нар,-нер формасында өзгөрөт.

Гүлдөр: гүн – гүннер.

Азербай тилинде –лар мүчөсү –нар,-нер формасында өзгөрөт.

Башкыр тилинде –лар мүчөсү, -дар,-зар,-тай ж.б.

Тайлар: тай-тайзар.

Түрк тилдеринин арасынан –лар мүчөсү якут тилинен башкасында -лар, нар же болбосо-лар,-тар,-нар [-дар) болуп -лар мүчөсү он эки түрдүү формага ээ болот. Салыштырмалуу якут тилинде –лар мүчөсү-тар,-дар,-нар болуп он алты түрлүү формага ээ [4, 248-б.].

Айрым түрк тилдери кыргыз тилинин –лар мүчөсү айырмаланып, кеп тизмегинде артка ээрчишүү эрежесинде уюшулат.

Кумык тилинде -лар мүчөсү куналлар деген сөз «кунан + лар) ж. б. формасында түзүлөт. Түрк тилдеринде мындай фонетикалык окшоштуктар түркмөн тилинин кээ бир диалектилеринен жана карачай-балкар тилдеринин фонетика-лексикалык айырмачылыктары кездешет.

Кыргыз тилиндеги –лар мүчөсү формасы монгол тилинен –нар формасында да кезигет. Мисалы: монгол тилинде аха-аханар, нөкөр деген түшүнүктү берет. Мисалы: Булар жумушчулар экеннер. Булар аялдар экеннер.

Монгол тилинин айрым диалектилеринде, мисалы Батыш монголия тилинде мурунку монгол тилинде –лар мүчөсү да кездешет. Мисалы: шуба-деллер; абалаба-абалабалар; мергенчи-мергенчилер. Мындай –лар мүчөсүнүн монгол тилинде колдонулушун айрым тилчилер түрк тилинен алынган сөз катары айтышат. Ал эми түрк тилдериндеги –лар -дын деген варианты –нар формасындагы монгол тилинин уңгу сөз катарында эсептешет [6, 122-б.].

-нар мүчөсү бурят-монгол тилинде да көбүнчө –над формасында колдонулат.

-над мүчөсү көптүктүн -нар мүчөсүнүн аяккы “р” тыбышынын түшүрүлүп, кепте анын ордуна көптүктүн мүчөсү –д тыбышы колдонулуп, -над формасында колдонулган.

-нар мүчөсү бурят-монгол тилинде -нар мүчөсү аха-аханар,эхе-эхенер сыяктуу адамга байланыштуу болгон аз сандуу сөздөрдө гана жолугат. Ошондуктан -нар мүчөсүнүн түрк тилдерине краганда монгол тилдеринде аз санда деп айтууга болот. -нар мүчөсүнүн келтирилген мисалдар аркылуу -лар мүчөсүнүн бир варианты катарында жана түрк тилдериндеги -нар формасы менен монгол тилиндеги -нар жана -лар формасы генетикалык жагынан да тыгыз экендигин айтууга болот. Бирок –лар мүчөсүнүн формасы монгол тилинде гана сакталып калган да, анын ордуна -нар варианты азыркы мезгилде да колдонулуп келе жатат. колдонулуп калган.

-лар мүчөсү тил илиминде көптүк категориясын формасын гана уюштурбастан башка кошумча маанилерди билдирүү үчүн да колдонулат.

-лар мүчөсүнүн кандай гана маани билдиргенин ал жалганган сөздүн семантикасы-стилистикалык жагы боюнча белгилөөгө болот.

Көптүктү уюштуруучу –лар мүчөсүнүн контексттеги негизги мааниси заттын сан жагынан белгисиз маанидеги көптүгүн билдирет. Мисалы:

Уй мөөрөйт уйдун тилинде,

Кой маарайт койдун тилинде.

Уй менен койго жетпедик,

Улуттук тилди сүйлөөдө (Ш.Д.).

Столдун үстүндө таттуу бышырылган тамактар түр-түрү менен кооз көрүнүп турганын байкоого болот.

Короодо турган койлор маарап, козулар тынбай, иттер улуп, картайган кемпир-чалдар, бешиктеги балдар ыйлап, айыл арасы ызуу чууга толду.

-лар мүчөсү мезгил, убакыттык мааниде сан атооч сөз түркүмүнөн уюшулганда убакытка байланыштуу болгон түшүнүктөрдү болжолдоп көрсөтөт. Мисалы: Жашы алтымыштарга барып калган кең далылуу, узун бойлуу сары сымал аксакал. Октябрь айы 2025-жылы Арабаев атындагы Кыргыз улуттук университетинин 80жылдыгы өткөрүлөт [3, 232-б.].

Ченөөгө мүмкүн болгону менен, сан жагынан сандык белгиге ээ болбой турган зат атоочторго –лар мүчөсү жалганганда ал заттын көптүгүнөн мурун алардын ар кайсы жерден орун алгандыгы же алардын ар түрдүүлүгүн бирдей мезгил боюнча жакын эместигин аныктайт. Мисалы: Шаркырап аккан суулар, аны бойлоп өскөн кайың менен тал жыш экен. Мында (заттык белгинин ар кайсы жерден орун алгандыгы). Жогорку келтирилген сүйлөмдөрдө -лар мүчөсү өзү жалганган сөздөрдүн ар бир бөлүкчөлөрдөн турган көптүк санынан эмес, жалпыланган, ар түрдүү болсо да топ-тобу боюнча мейкиндик боюнча орун алгандыгын билдирет

-лар мүчөсү онамастикалык жактан адамдын атын билгизген зат атоочторго жалганганда, заттык маанидеги сөздөр көптүк маанисиндеги жалпылыкты туюндурат. Мисалы: Айылда тыптынч, эч ким көрүнбөйт. Кандайдыр бир себеп менен Камчыбектер келе жатышат. Тоодо кекиликтин жаткан жеринен Алымбектер учуруп жиберешти. Кечээ Мусулманкулдар шаардан келишти.

Экинчи жактагы шилтеме ат атоочтун жекелик түрүнө, -лар мүчөсү жалганганда сылыктыкты билдирет. Бул көбүнчө оозеки кепте өзүнөн жаш өзгөчөлүгү улуу адамды сыйлоодо колдонулат. Бирок формасы жагынан көптүк, мааниси жагынан жекелик сылык

мааниде болгону менен, ат атооч сөз түркүмү сүйлөм мүчөсүнүн ээлик милдетин аткарса, сүйлөмдүн баяндоочу ээнин формалдык белгисине карата көптүк формада колдонулат. Мисалы: Көп адам болсо да, көптүк формада бардынарбы деп колдонулат.

-лар мүчөсү зат атоочко жалганганда, ал заттын ар бир түрү (урусу же тобу) сан жагынан бөлүнүүгө мүмкүн болгон көптүктү көрсөтөт. Мисалы: Кыз тарап жазыш керек. Аалам жүзү кең талаалар, керилген сайлар, жалама зоолор, жайык беттер менен курчалган [5, 48-б.].

-лар бир-бирине жакын болгон бирдей формадагы мүчөлөр аркылуу жалганса, анда ал саналган заттардын ар биринин санына карабастан, аларды бир бүтүн маани катарында жалпылап көрсөтөт. Эчки, теке, аркар, кулжалар баары ажайышып, алдыларынан чыга калуучудай болушуп, жүрөктөрү дүк-дүк этет. Талаанын жээгинде өскөн камыш, көлдүн көрүнүшүн кубултуп, көркөмдүгүн арттырат. Адамдын же айбандын органдарынын мүчөлөрү форма жагынан жекелик формада турганы менен мааниси жагынан көптүк маанидеги идеяны да билдирет. Ошондуктан мындай учурда -лар мүчөсү аркылуу уюшулган көптүктү билдирүү үчүн эмес, башка оттенктор үчүн колдонулат:

а) анатомиялык дене мүчөлөрүнүн бир кишиге таандык болсо, мында бир бүтүн болуп эсептелген заттын бөлүгүн билдирет. Мисалы: Конокбайдын өңү кызарып, толмоч бетине келишкендей бакжайган ак сакалдары бириндеп, муундары токтоно албай, колдору калтырай берди.

б) анатомиялык жактан дене мүчөлөрүнүн көптүккө таандык болуп айтылса, мындай учурда –лар мүчөсү бир өңчөй дене мүчөлөрүнүн көптүгүн көрсөтөт: Мисалы: Ашым менен Жакыптын чыканактарына жаздык койдуруп жантайып, отургандардын суроосуна жараша ар кандай жооп берди. Доктурлардын жүрөгү дүкүлдөп, бүткөн бойлору чымырап, кулактары чуулдап, бир түрдүү боло башташты. Сакалдарга калдайган муздарды тондуруп, табияттын күчтүү азабы менен күрөшүп жаттык. Колдору узун, саал жүндүүрөк кара, сары улактар таштан ташка секирип оюн салышат, алардын татынакайлыгына эл кубанышты [8, 345-б.].

-лар мүчөсүнүн -нар/-нар формасынатоколсок. Кыргыз тилинде башка түрк тилдериндеги сыяктуу эле экинчи жактын көптүк түрүнүн мүчөсү ошол жактын таандык мүчөсүнө окшош келет. Мунун толук формасы экендигин кээ бир башка түрк тилдеринен арасынан (казак) жана кыргыз тилинин материалынан да байкоого болот. Кепте “бардынар” деген сөздүн ордуна (силер) “бардындарбы” деген аталышта колдонууга болот.

-лар мүчөсү үчүнчү жакта туруп, келер чактын милдетин аткаруучу жөнөкөй этишке жана азыркы учур чакты билгизүүчү татаал этишке айланып колдонулат. Семантикалык жагынан алар кош буйрук этиштин көптүктү билгизүүчү маанисине тендеш. Мындай форма Баткендин айрым райондорунан кезигет. Мисалы: Суусу ыстык, ошон үчүн көк чай ичишип, чалдар көк чайды катуу демдеп ичишет.

Татар тилинде килэлер (кыргыз тилинде: келишет –учурчак). Ошондой эле өткөн чактын үчүнчү жагына уланган учурлар кездешет. Өлгөндү көмгөн кылдилер.

-лар мүчөсү үчүнчү жакта турган „экен“ деген жардамчы этишке жалганып уюшулат. Мисалы: Эрмек болуп турат экендер.

Көптүк маанидеги идеяны жак мүчөнүн жардамы аркылуу колдонуучу түрлөрдү да билгизет. Мындай мүчөлөр биринчи жактын көптүк формасын уюштурат да, шарттуу, каалоо, тилек ынгайларында да чак категорияларында уюшулат. Мисалы, отурсак отурдук, кетсек кеттик, ойносок ойнодук деген сыяктуу айкаштар менен уюшулат [11, 248-249 бб.].

Көптүк идеялар жана жак мүчөлөрүнөн башка төмөнкү «мүчөлөр аркылуу да берилет, бирок алар көптүк сандын морфологиялык көрсөткүчү болуп эсептелинбейт.

-ыш мүчөсү. Бул кош мамиле жана кыймыл атоочтун мүчөсү болуп эсептелет. Мында аракет бир канча субъект катышкандыкты көрсөт.

Кыргыз тилинде мындай айкаштардын мааниси башка түрк тилдериндеги үчүнчү жактын өткөн чак формасына-лар мүчөсүнүн жалганып билгизгени менен барабар (келдилер-келишти; кеттилер-кетишти; жаттылар-жатышты; уктадылар-укташты ж. б.). Студенттер да жер баспай, секирип ойногон аттардан тан- тандап миништи. Каргалар чыйпылдашып, иттер ырылдашат.

Койчу коюн айдап, жайытка жөнөдү. Койлорду айдап келген келин, кыздар, балдар жана кемпир-чалдардын бир катары үйлөрүнө бара жатышты [7, 212-214 бб.].

Этиштин кош мамилеси -ыш формасы аркылуу берилген маанини „күчөтүү“ үчүн кээ бир түрк тилдеринде -ыш мүчөсүнө-лар мүчөсү жалганса, кыргыз тилинде айрым учурда ага -ыш мүчөсүнүн жалганышы мүмкүн, өтмө этиштен өз ара биргелешүү формасы түзүлүп, алардын кыймыл аракети объектиге багытталгандыгы, өтпөс этиштен кыймыл-аракеттин биргелешүү формасы түзүлүп, кыймыл объектиге багытталбастан аракетке катышуучу субъектилердин биргелешип гана катышкандыгынын көрсөтүп тургандыгы каракалпак тилинин материалынан Н. А. Баскаков тарабынан кылдаттык менен иликтенген. Мындай кош мамиле этишинин айрым формалары өзүнчө этиш сыяктуу болуп, -ыш мүчөнүн экинчи ирет жалганышына негиз катарында кызмат кылышат. Айрым учурда мүчөнүн жалганышы аркылуу алардын баштапкы мамилелик маанисине кошумча мамиле киргизилет. Мисалы: Бара жаткандарды узатуу үчүн чыккан Садыр ойлонуп, кайрадан түштөндүрүүгө киргизди. Аксакалдар жылкынын чучугун бозо менен ичишип, бир топ шанга бөлөндү. Короону кайтарган атчандар таң атканча дүрблөөшүп бирине бири барып убадалашып жүрүп, эртең чогулуп ышкынга чыгууну макулдашышты. Мындай мисалдар далил болуш үчүн макулдаш (макул-ла+ыш), топтош («топ+ла+ыш») экөө тең өтмө этиш башка бир субъект менен сен бирдемени макулдаш, бирдемени топтош болуп, кыймыл-аракеттин түздөн-түз объектиге багытталганын билдирди. Этиштик мааниде макул+даш+ыш (ты) болуп ага экинчи ирет -ыш жалганганда, бир нерсе жөнүндө субъектилер өз ара бири-бири менен келишкендиги, көптүгүн билдирип турат. Башкача айтканда, кыймыл-аракет бир нерсе жөнүндө субъектилердин өздөрүнө багыталып, бирине бири объект катары болгон сыяктуу болуп турат. Мисалы: учурашышты-учурашты, көрүшүштү-көрүштү. Сураш деген сыяктуу -ыш мүчөсүнүн жалганышы үчүн негиз болуп турат. Бирок мында кош мамиле этиштик формасынын баштапкы мааниси өзгөргөндөй көрүнөт. Анткени биринчи “сүйлөш” этиштик негиз катарында субъектилердин биргелешүүсүн (эл топтошту же болбосо бирине бири жардамдашкандыгын көрсөтсө, “сүйлөш” кош мамиле этиштик мааниде субъектилердин өздөрүнө чогулгандыгын, көптүгүн (учурашканын) көрсөтөт [10, 133-135 бб.].

Кыргыз тилиндеги –гыла мүчөсү этиш сөзүнө жалганып, кыймыл-аракеттин кайталоо маанисине ээ болот. Мындай мүчөнүн формасы формасы жагынан буйрук этиштин көпчүлүккө кайрылгандагы мүчөсү менен окшош келет. Мисалы: келгиле, отургула, тургула, иштегиле ж.б.

-гыла мүчөсүнүн кыймыл-аракеттин кайталоо маанисинде колдонулгандыгы сүйлөмдүн контекстине карата аныкталат.

-гыла мүчөсү аркылуу кыймыл - аракетти кайталоо маанисинде айтылган этиш көп адамга кайрылуу үчүн колдонулат. Мындай учурда биринчи-гыла мүчөсү менен экинчи-гыла мүчөсүнүн кызматы бирдей болбойт. Мисалы: тепкиле-тепкилегиле, ургула-ургулагыла.

Кыргыз тилинде –ла мүчөсү жогоркуда мааниде колдонулат. Мисалы: карма-кармала, айма-аймала, жылма-жылмала ж.б.

Кыргыз тилинде –ылда мүчөсүнүн колдонушу төмөнкүдөй: карс-карсылда, тырс-тырсылда, гүп-гүпүлдө.

-ыз мүчөсү - байыркы түрк тилдеринде көптүктөн маанисин билдирүүчү мүчө. Бул мүчө ат атоочтордун көптүк түрүндө биринчи жактын көптүк формасында колдоулат. Мисалы: биз (би-з); экинчи бир пикирлер мындай мүчөнү биз (би-си) формасында колдонушкан. Мисалы: Уйгур тилинде келиң (келиң-из, келиңлер). Кыргыз тилинде мындай форма сылыктык мааниде колдонулат.

Монгол тилинде мен жана сен мааниде колдонулган ат атооч сөздөрү би-мен, си –чи, ши—сен. Булардан көптүк мүчөлөрү аркылуу бид –нар-биз; та-нар-сиз (дер) формасында ат атоочтордун көптүк түрү түзүлөт.

-з мүчөсү байыркы убакта көптүктүн грамматикалык мүчөсү катарында колдонулган. Бирок кээ бир мүчөлөр алгачкы көптүк маанисин жоготуп, азыркы түрк тилдеринде жекелик санда колдонулган сыяктуу азыркы кыргыз ж. б. түрк тилдеринде биз, сиз өңдөнгөн ат атоочтордон анын көптүктү билгизүүчү баштагы грамматикалык ролу эч сезилбейт. Мындай сөздөрдөгү көптүк маани азыр лексикалык маанисинен гана байкалат. Жактама ат атоочторду төмөнкүдөй учурларда колдонулат.

а)Жактама ат атоочтун биринчи жактагы көптүк түрү (биз) эч кандай жалгануусуз туруп эле коллективдик жалпыланган маани берет. Мындай учур биз деген түшүнүктүн ичине кирген индивидумдар бир бүтүн катарында эсептелет жана сүйлөөчүнүн өзү да ошол коллективге кирет. Мисалы: Биз коммунизмди куруучуларданбыз. Биз мамлекет үчүн иштегендербиз.

б) Сылыктык мааниде берилүүчү “мен” деген жактама ат атоочтун ордуна да колдонулат. Мисалы: Биз менен сиздин пикирибиз келише албады. Ошондуктан “жактама” ат атооч сөзү биринчи жагынын көптүк түрү деп да аталат [9, 87-89 бб.].

Биз сөзү менен бирге айрым учурда көптүктүн –лар мүчөсүнүн “биздер” формасында катышып колдонулат. Мындай учурда экөө тең көптүктү билдирет. Бирок “биздер” –лар мүчөсүнүн жалгануусу жалпыланган коллективдин бөлүнөрлүгүн жана сылыктыкты көрсөтөт.

Ошондой эле жактама ат атооч экинчи жактын “сиз” формасындагы сөзү да азыркы кыргыз тилинде экинчи жактын жекелик түрүнүн сылык формасы болуп гана эсептелет. Жактама ат атоочтун “биз” сөзүнүн айырмасы мында эч кандай көптүктүн мааниси жок. Ошондуктан мындай учур көптүктүн -лар мүчөсү аркылуу “сиздер” формасында айтылат. Мисалы: Сиздер айылдасыздарбы? Сиздер келе жатасыздарбы? Мындай учурда жактама ат атооч биз сөзү ушу формасында туруп эле көптүктү билгизет. Ошондуктан жактама ат атооч сөзүнө көптүктүн -лар мүчөсүнүн жалганышы түрк тилинде зарыл эмес; анын адабий тилде грамматикалык көптүк формада сейрек колдонулушу да ушуга байланыштуу болуу керек.

-лар формасында колдонулган да көптүккө караганда анда бүлүнөрлүк мааниси басымдуулук кылат.

Ошентип, кыргыз тилинде биринчи жана экинчи жактын жекелик жана көптүк түрү болуп төмөнкүлөр эсептелген сөздөр –лар мүчөсүнүн формасы менен келгенде түрдүү өзгөчөлүктөргө ээ.

Грамматикалык жагынан көптүк маанидеги башка тилдердеги сөздөр экинчи бир тилге лексикалык мааниси боюнча гана өтөт. Анын баштапкы грамматикалык мааниси кийинки тилде билинбей калып, көптүк үчүн кабыл алган тилдин көптүк –лар мүчөсү кошулат. Мисалы: англи тилинин -с мүчөсү аркылуу рельс(rails) болуп көптүк мааниде айтылуучу

сөздөр орус тилинде жекелик катарында кабыл алынып, ал көптүк мааниге ээ болуп -ы мүчөсү кошулган. Ал эми кыргыз тилинде болсо мындай сөздөргө –лар мүчөсү жалганып айтылат.

Орус тилинде көптүк мааниде колдонулуучу мүчөлөр кыргыз тилинде жекелик мааниде колдонулат. Көптүк мааниси үчүн аларга да -лар мүчөсүнүн жалгануусу аркылуу ишке ашырылат.

Араб тилинде көптүк маанисиндеги сөздөр да кыргыз тилиндегидей эле жекелик мааниде кабыл алынышына байланыштуу жекелик маанисинде гана колдонулат. Алардын мүчө аркылуу ички филексия аркылуу болгон көптүк мааниси кыргыз тилинде жана тажик тилинде да эч сезилбейт. Алардын көптүк түрлөрү -лар мүчөсүнүн формасы аркылуу берилет.

Жыйынтыктап айтканда, түрк тилдеринде көптүктү билдирүүчү сан категориясынын морфологиялык жол менен уңгуга жана негизге уланышы мүчөнүн жалгануусу аркылуу уюштурулары жөнүндө сөз козголду. Көптүк сан категориясы да жеке жана конкреттүү сөздөрдөн абстракцияланган формадагы категория болуп саналат. Анткени көптүк сан категориясынын кыргыз тилинде формалдык белгиси болуп -лар мүчөсү колдонулары бизге маалым. Көптүк санынын чыгышы жөнүндө түркологиялык эмгектерде бирдиктүү пикир жок. Ошондуктан түрк тилдеринде көптүктүн морфологиялык мүчөсү уңгуга карата ар түрдүү болуп өзгөрүүлөрү каралды. Айрым түрк тилдерин тилдеринин кээ бир диалектилеринде көптүк мүчөсүнүн көптүк формада колдонулушу аяккы тыбышынын түшүрүлүп түзүлүшүндө да уюшулган учурларын кездештирүүгө болот. Ушул сыяктуу эле кээ бир түрк тилдеринде көптүк мүчөсүнүн ар биринин тилдик айырмачылыгына байланыштуу айырмачылыктарына карата эмгекте такталды.

Грамматикалык жагынан көптүк маанини башка тилдердеги сөздөрдүн экинчи бир тилге карата лексикалык мааниси боюнча гана өзгөрөрү териштирилди. Анын баштапкы грамматикалык мааниси кийинки тилде билинбей калышын орус, араб тилдеринин контекстинде да өзгөчөлүктөрү бар экени иликтенди.

Адабияттар:

1. Абдувалиев, И., Садыков, Т. Азыркы кыргыз тили: морфология [Текст] / И. Абдувалиев, Т. Садыков. – Бишкек, 1997. – С. 35-45.
2. Азыркы кыргыз адабий тили: Фонетика, лексикология, лексикография, фразеология, морфология, синтаксис, текстаану, лингвопоэтика [Текст]. – Бишкек: Б-сыз, 2009. – 927 с.
3. Вербицкий, В.И. Грамматика алтайского языка. – Казань, 1896.
4. Грамматика азербайджанского языка. – Баку: Элм, 1971.
5. Дмитриев, Н.К. Грамматика башкирского языка. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1940. – 205 с.
6. Дыренкова, Н.П. Грамматика ойротского языка. – М.; Л., 1948.
7. Гаджиева, Н.З., Серебриников, Б.А. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Синтаксис [Текст] / Н.З. Гаджиева, Б.А. Серебриников. – М.: Наука, 1986. – 285 с.
8. Дмитриев, Н.К. Грамматика башкирского языка [Текст] / Н.К. Дмитриев. – М.; Л.: Наука, 1948. – 276 с.
9. Казем-Бек, М.А. Общая грамматика турецко-татарского языка [Текст].
10. Кононов, А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка [Текст] / А.Н. Кононов. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1960. – 447 с.

11. Саматов, К. Байыркы түрк тилдеринин жазма эстеликтери боюнча маанилүү эмгек (Жалпы сереп) / К. Саматов. – Вестник КГУ им. И.Арабаева, № 2/1, 2025. – С. 635-642.

Рецензент: филология илимдеринин кандидаты, доцент Кудайбергенова З.С.